

procjenom rizika bio u mogućnosti, poput Čaldarovića, zaokružiti glavne dosege i perspektive te otvoriti osnovne dvojbe, ali sada tehničke perspektive, u proučavanju rizika. Naravno, ne kao odgovor na Čaldarovićevu knjigu, već kao njenu svojevrsnu dopunu. Time bi se nesumnjivo stvorili bolji preduvjeti za još sadržajnije komunikaciju na relaciji socijalna teorija – tehnička perspektiva u proučavanju rizika, što bi trebalo rezultirati značajnijim iskorakom u tom području. Uvažavanje višedimenzionalnog pristupa toliko prisutnog u psihosociologijskim istraživanjima rizika od strane tehničke perspektive, za što postoji raspoloženje, s jedne strane, te preciziranje socijalne teorije u onom njenom opsegu koji se odnosi na proučavanje rizika, za što također postoji dovoljno raspoloženja, s druge, poželjan je smjer daljnjeg razvoja ove posebne i razmjerno nove discipline kojoj je upravljanje rizicima osnovni cilj i svrha.

Dejan Škanata

Hans Immler

VOM WERT DER NATUR

Zur ökologischen Reform von Wirtschaft und Gesellschaft

Westdeutscher Verlag, Opladen, 1990,
346 str.

Knjiga Hansa Immlera **O vrijednosti prirode** treći je svezak projekta *Natur in der ökonomischen Theorie*.¹ U ovoj knjizi autor razvija tezu kako prirodna kriza industrijskog društva može biti svladana samo ako industrijska ekonomija shvati vrijednost prirode i ako se primijeni u praksi. Vrijednost prirode pak možemo razumjeti tek kad spoznamo da sve što proizvodimo i trošimo potječe iz prirode i pripada prirodi, tj. da je priroda sveobuhvatni produktivitet našeg individualnog i soci-

jalnog života. Slijedom toga, ekološka reforma privrede i društva znači: prvo, da se ne radi o zaštiti prirode od čovjeka i njegova rada, nego o oblikovanju povezanosti rada i proizvodnje s prirodom; drugo, da ekološka reforma – od paleolita, preko tradicionalnog do industrijskog društva – vodi u četvrtu fazu čovjekove prirodne povijesti od epohalne širine.

Bilo bi sve jednostavno kad bismo znali što je to priroda, kaže autor. Ali to u potpunosti nećemo nikada saznati, pa moramo nastojati razumjeti prirodu tako da sami sebe (= industrijsko društvo) razumijemo, jer smo i sami duboko u prirodi koju smo totalno zahvatili. Zato je potrebna reforma industrijske »zgrade«, svladavanje prirodne krize koja nam zatvara nastavak puta. Kriza se pojavljuje s jedne strane kao pozitivna kriza – veliki potencijali proizvodnih snaga koji pametnom ekonomijom i na fizičkim osnovama mogu voditi u slobodu, te kao negativna kriza – prijetnja neslobodom ljudskom rodu ukoliko svoju slobodu stavi iznad prirode i time postavi »ovisno« (sloboda) kao »neovisno« (priroda), a »neovisno« kao »ovisno«. Naime, industrijska je svijest prirodu potisnula na rub društva i njezino značenje vidi izvan nas samih. Tako priroda postaje sfera našom proizvodnjom netaknute materijalnosti koju treba zaštititi. S druge strane, realitet je sasvim drukčiji, jer je industrija pretvorila prirodu u odlučujuću snagu i središte društvenog razvitka. To razdvajanje jest stanje krize, unatoč tome što nema dvojake materije – one koja pripada

1 Hans Immler (1940). Od 1977. profesor u Kasselu, predaje Socijalnu ekologiju i Ekološku ekonomiju.

U prva dva dijela, objavljena 1985. godine (445 str.), Immler obrađuje problem prirode u ekonomskoj teoriji predklasika, klasika i Marxa (I. dio) te fiziokrata (II. dio). Četvrti dio projekta *Natur in der ökonomischen Theorie* napisao je Ulrich Hampicke pod naslovom *Ökologische Ökonomie* (1992).

društvu i one koja pripada prirodi. »Sve što trošimo, priroda proizvodi. Sve što mi proizvodimo, troši priroda«, pa je logičan zahtjev da prirodu kao stvarnu proizvođačicu svih proizvoda i proizvodnosti postavimo u središte svih ekonomija.

Autor u knjizi ne predlaže nikakav praktični program za ekološku reformu, već za tu mogućnost etablira teorijske pretpostavke, koje slijede nakon njegova razmatranja problematike u već objavljenim studijama o predklasicima, klasicima i fiziokratima. Autor je u tim istraživanjima jasno prepoznao dva suprotna pristupa proizvodnji vrijednosti. S jedne strane to je shvaćanje po kojemu jedino kapital (preko razmjene) ima sposobnost uvećanja vrijednosti, što se u marksista objašnjava radom kao osnovom supstancije vrijednosti. S druge strane postoji shvaćanje (fiziokrati) o jedino produktivnoj prirodi. Autor ne prihvaća niti jedno do ovih dvaju stajališta – o jedino produktivnom kapitalu (ljudskom radu), odnosno jedino produktivnoj prirodi. Oni su za njega u međusobnom komplementarnom odnosu. Na toj tezi Immler nastoji pokazati kako bismo trebali shvatiti vrijednost prirode i na kojim osnovama mijenjati naša gledišta o tome i reformiranju industrijskog društva.

Knjiga je pisana u šest poglavlja: *Priroda i ekonomija – tegoban odnos, Što je ekonomija?, Evolucija i ekonomski način proizvodnje, Razdvajanje čovjeka od prirode, Teorijske osnove ekološkog načina proizvodnje i Ekološka reforma industrijskih društava.*

U prvom dijelu autor problematizira odnos između prirode i ekonomije. Od odgovora na pitanje što je priroda, u ekonomiji se daju odgovori o tome što je proizvodnja, rast, vrijednost, bogatstvo, dohodak, cijena itd. Za Immlera su rad i izvanjska priroda jedini izvori društvenog bogatstva, a vlasništvo, kapital, moć planiranja itd. samo su oblici konkretne vladavine preko kojih se priroda produktivno

koristi. Bogatstvo nekog društva ovisi o tome kako se uspješno zajedno organiziraju rad i priroda kao društvene produktivne snage. Zato su rad i priroda u središtu ekonomske zadaće društva, a svaki od njih proizvodi društvene odnose.

Za Immlera je industrijsko društvo radno društvo (*Arbeitsgesellschaft*) jer povećava produktivnost rada, ali i prirodno društvo (*Naturgesellschaft*) jer mijenja izvanjsku prirodu. Oboje, a osobito povećavanje produktivnosti rada, dovodi industrijsko društvo u opasnost od iracionalnog ponašanja, tj. do sustavno pogrešnog vrednovanja izvora bogatstva i time do proturječnosti između produktivnih snaga rada i prirode i vladajuće racionalnosti njihova spajanja. Zato ovo društvo upada u krizu.

U ekonomiji se (a) izgubila priroda kao stvarni produktivitet, a (b) privređivanje je shvaćeno kao interakcija dvaju djelatnih subjekata. Novovjeka povijest ekonomskih odnosa pokazuje dvostruko obilježje – proizvodnje i uništavanje. Gubitak prirode iz praktične i znanstvene ekonomije izražava se danas na različite načine. Autor navodi samo tri obilježja.

– »jedinstvo prirode« je razbijeno na mnoštvo pojedinačnosti (poljoprivreda, sirovine, resursi, svijet životinja itd.) i ne postoji zajednički nazivnik;

– priroda i ekonomija su postavljeni kao antipodički odnos u kojemu se ekonomija percipira kao djelatnik, a priroda kao žrtva. Priroda se shvaća kao ono što nije proizvedeno, nije planirano, nema tržišnu vrijednost, izvanekonomska kategorija itd. Njezina suprotnost je ekonomija kao praksa i znanost proizvodnje i raspodjele vrednovanih dobara i roba;

– treće obilježje jest shvaćanje prirode u ljudskom povijesnom slijedu, po kojemu je priroda ono što čovjek nije napravio. A ono što je napravio jest denaturalizirana priroda.

Sve ove razlike dobivaju svoje dimenzije u pojedinim područjima i znanostima, kako tehničkim, prirodnim tako i socijalnim. Priroda se zato precjenjuje ili pak potcjenjuje, a u ekonomiji industrijskog društva »fizičke produktivne snage ne nastupaju niti kao producenti vrijednosti u proizvodnom procesu niti kao partneri na tržištu i razmjeni i raspodjeli« (25). Apsolutiziranje se pojavljuje u dvojakom smislu: apsolutiziranje bitka i prirode nasuprot svijesti i razuma i obratno.

Priroda je »reproduktivni i poetički stvaralački proces«. S takvim pojmom prirode kolidira društveni racionalitet tako što (a) razdvaja znanje (svijest) od prirode i (b) suprotstavlja mu ljudsku djelatnost. Tako se u novovjekovj misli prirodi suprotstavljaju tehnika, kultura i umjetnost.

U drugom dijelu autor analizira odnos prirode i ekonomije. Bila bi teorijskospoznajna pogreška pitati se o prirodi s ekonomskog stajališta. Zato nam treba biti jasno shvaćanje prirode kako bismo mogli od prirode prilaziti ekonomiji. Ekonomija je zapravo »proizvođenje prirode«. Ekonomija je (i povijesno) najprije društvena praksa, a onda njezina teorijska refleksija (34). U takvoj definiciji krije se poteškoća paradigmatičkog razlikovanja gospodarsko-tehničkog razvitka od prirodnog procesa.

Dva su vodeća načela – *chrematičko* i *oikonomsko* – preko kojih Immler razlikuje dvije vrste ekonomije koje postoje istodobno, a ne (historijski) sukcesivno. Chrematičko načelo jest orijentacija u ekonomskim spoznajama, odlukama i djelovanjima usmjerenim na maksimiranje proizvodnje razmjenskih vrijednosti. Nije cilj proizvodnje naprosto razmjena, nego proizvodnja materijalnih dobara postaje cilj razmjene. Za chromatistiku je vrijeme homogeni proces od prošlosti prema budućnosti, a proizvodna djelatnost reverzibilan i u načelu beskonačan proces. Za oikonomsko načelo vrijeme je ireverzibilan i disipativan proces. Oiko-

nomija je vezana za rad u kući, životni prostor, ljudsku zajednicu, nacionalnu zajednicu i, naravno, ekosustav Zemlje; proizvodnja nije vezana samo za čovjeka nego i za izvanjsku prirodu. U balansiranju ovih dviju ekonomija autor vidi poticaje za reformiranje industrijskog društva. U njemu je i sama priroda, njezina kvaliteta, postala proizvodom industrijske ekonomije. Pojam »proizvodnja prirode« za autora znači preuzimanje odgovornosti, a ne proizvođenje neke nove prirode, jer ekonomija ne može proizvesti novu materiju; znači da je ljudska proizvodnja jedna vrsta prirodne proizvodnje. Zato je zadatak ekonomije da »društvenu proizvodnju tako oblikuje da ona kao prirodni proizvod ne proturječi čovjeku« (48).

U trećem dijelu nastavlja se kritička analiza u kojoj autor pokazuje kako je priroda postala produkt industrijske ekonomije, umjesto da bude obratno. Time je i sama evolucija gotovo bila shvaćena kao ekonomski produkt. »Evolucija kao ekonomski proces« rizična je misao i praksa, ali uz drukčije pretpostavke – vrijednosti, norme... – »proizvoditi evoluciju« znači ljudsko pravo na svjesno usmjeravanje i upravljanje prirodnim procesima, a odbacivanje svake manipulacije čije posljedice su nam nepoznate. Ekonomski procesi logični su u kreiranju ljudske evolucije, ali ne na način kako to danas čini industrijsko društvo. Iz toga naravno slijedi pitanje postoji li u ljudskoj prirodnoj povijesti razvojna logika koja može naći izlaz iz stanja koje slijedi nakon industrijske civilizacijske faze; kuda može voditi tako upravljani prirodni proces?

Odgovor na postavljena pitanja Immler daje u četvrtom dijelu knjige, u tezi da prirodu treba shvatiti kao ključnu kategoriju ekonomsko-tehničke prakse. »Tehničkoj revoluciji«, koja obilježava industrijsko društvo, autor suprotstavlja koncept »socijalnoekološke evolucije« (89). To znači da je čovjek sposoban za koevo-

lutivnu ulogu (s kojom se tezom, već kao činjenicom, inače slažu mnogi autori),² da ima na nju pravo, ali i obvezu prema njoj. Ovaj koncept pretpostavlja shvaćanje prirodnih produktivnih snaga kao društveni cilj (91), a ne kao skladište resursa, kao strategiju društvene proizvodnje (93). Kriterij proizvodnje i ekonomije jest ekonomija fizičke reprodukcije.

Kao i neki drugi autori, Immler u povijesti socijalnoekološke evolucije (s aspekta fizičke reprodukcije) razlikuje tri faze: fazu paleolitika, neolitika do građanskog društva i fazu industrijaliziranja prirode (95). Četvrta faza čovjekove prirodne povijesti započinje svjesnim proizvođenjem prirode unutar opće evolucije. To je socijalnoekološki način proizvodnje (179), »humaniziranje prirode« i »naturaliziranje čovjeka« – kontinuitet ljudske evolucije u kojemu se ponovno uspostavljaju ljudski prirodni životni uvjeti. Za takvo preoblikovanje društva – od »prirode kao pretpostavke« do »prirode kao cilja«, tj. »povratak prirodi« – ostaje nam malo vremena. Možda tri ili četiri generacije (180), za koje vrijeme se moramo osloboditi industrijskog naslijeđa razdvojenosti čovjeka od prirode. Ovo shvaćanje podsjeća na neka Marxova razmišljanja.

U petom dijelu objašnjavaju se osnove takvog načina proizvodnje. Produktivnost, uključujući i onu čovjekovu, dolazi iz prirode, a čovjekovo djelovanje oblikuje prirodu. Radi se o ekonomiji cijele prirode tj. o »ekološkoj ekonomiji«. Za nju su bitna četiri stava: priroda proizvodi; prirodu proizvodimo; čovjek i njegovo društvo su proizvodi prirode te čovjek i njegovo društvo proizvode prirodu (224).

U šestom, najopsežnijem dijelu knjige, Immler preko ekonomske vrijednosti propituje imaju li industrijska društva (»tržišno–kapitalistička« i »plansko–socijalistička«) u sebi reformističkih snaga za pronalaženje putova prijelaza u ekološko društvo? Za njega su oba tipa društva imala pogrešan stav prema prirodi –

usmjereni su protiv nje. Njihovu međusobnu konkurenciju plaćala je priroda, pa je konflikt tržišnog (kapitalizam) i planskog (socijalizam) društva izraz konflikta između prirode i industrije. Immler smatra da priroda proizvodi vrijednost ali ona nije vrednovana, što je nedostatak ekonomske teorije. S druge, pak, strane u proizvodnji vrijednosti razarana je priroda.

Međutim, autor je optimist i smatra da se ekološkom ekonomijom mogu prevladati nedostaci industrijskog sustava, ako bi se »proizvođenje vrijednosti prirode« priznalo kao zasebna kategorija. U tom smislu, u ekološko–monetarnom obračunu moralo bi se priznati tri vrste troškova (275): troškove faktora rada, faktora »vanjske prirode« i troškove reprodukcije globalnih šteta.

Što mogu država i društvo učiniti za prirodu, Immler skicira u deset načelnih projekata koji bi se imali ostvariti u 20–30 godina. Bez ulaženja u pojedinosti, to su: ekološko–socijalni privredni poredak, izgradnja sustava funkcija prirode kako bismo razumjeli sami sebe, izdvajanje za prirodu (možda 1/3 brutosocijalnog produkta); kao što postoji državno domaćinstvo, tako treba voditi brigu i o prirodnom domaćinstvu: strategijske inicijative za prirodu (veliki projekti očuvanja klime, šuma itd.), ekologiziranje industrije (decentralizacijom upravljanja i ekološkim kriterijima proizvodnje i potrošnje), ekonomiziranje prirode povećanjem tržišta i planiranja, pravni sustav kao organ ekološke ekonomije, rad i okoliš – puna zaposlenost na »reparaturi« prirode te zaštita prirode i vrstâ.

2 Gradansko i industrijsko društvo je pojam »revolucija« vezalo za znanstveno–tehničko–ekonomski aspekt, a pojam »evolucija« za socijalni aspekt. Koncept socijalnoekološke evolucije je suprotan. Socijalnoekološka evolucija ne isključuje, već pretpostavlja znanstveno–tehničku revoluciju.

Za čovjekov realan odnos prema prirodi tri su stanja: stanje biti (*Sein*) – jedinstvo subjekta i objekta, stanje razdvojenosti i sukoba čovjeka i prirode te stanje uspostavljanja jedinstva čovjeka i prirode. Cjelokupna ljudska prirodna povijest kontinuirano je suprotstavljane tih triju stanja. Današnje stanje otuđenosti čovjeka od prirode potiče njegovo prevladavanje. Smisao ljudske djelatnosti jest u tome da stalno ima pred očima svjesno jedinstvo s prirodom. »Jer, ako postoji budućnost, onda je to priroda«.

Iako objavljena prije nekoliko godina, knjiga H. Immlera ne gubi na aktualnosti. S jedne strane to je ideja po kojoj treba prirodi, koje je čovjek dio, priznati vrijednost, i to tako da postanemo svjesni stanja u kojemu se nalazimo, a svoju djelatnost (osobito ekonomsku) drugačije organiziramo i usmjerimo na održavanje cjeline i fizičkih vrijednosti. S druge pak strane knjiga je izazovna i za ekonomsku misao, jer pokušava u novom tipu ekonomije – »ekološka ekonomija« – tražiti izlaz iz duboke razdvojenosti čovjeka i prirode i čovjeka od čovjeka.

Ivan Cifrić

Bernhard Verbeek

DIE ANTHROPOLOGIE DER UMWELTZERSTÖRUNG

**Wissenschaftliche Buchgesellschaft,
Darmstadt, 1994, 302 str.**

U posljednja dva desetljeća u brojnim studijama i istraživanjima pokušavaju se istražiti uzroci krize odnosa čovjeka i okoliša. Znanstvena su nastojanja motivirana otkrivanjem zakonitosti, načela na kojima se mogu izgraditi djelotvorna sredstva i mehanizmi kojima se može suprotstaviti općem i gotovo nezadrživom civilizacijskom utjecaju na pogoršavanje stanja u okolišu. Riječ je o pronalaznju »protu-

otrova«, kako to slikovito kaže Ulrich Beck u naslovu jedne svoje knjige.¹ Iako se ne mogu poreći neki uspjesi, osobito tehnička rješenja u zaštiti okoliša, po mišljenju mnogih autoriteta globalno stanje se ne popravlja već pogoršava, pa su ciljevi u istraživanjima motivirani jednim te istim pitanjem: zašto je tako ako znamo da bez čovjekova djelovanja okoliš ne bi bio takav kakav jest – zagađen i ugrožen?

Pitanje koje si postavljamo ne odnosi se samo na traženje rješenja nego i na uzroke stanja. Ono seže u dubinu antropološke biti čovjeka: zašto čovjek čini to što čini, a istodobno se i sam pita kako da pronađe rješenje »bolesti« koju je izazvao. Ne sličilo nam to na nestašno dijete koje, nakon što je u živahnoj igri uprljalo novu odjeću, postaje svjesno vlastita čina pa čisteći mrlju još je više proširi. Ponekad pokušava majci, koja ga može a ne mora kazniti, predočiti neki izgovor. No, moderno društvo nije dijete, ali ima majku, kojoj se čak i ne opravdava, ali koja će ga svakako za njegova nedjela kazniti. Zato je opravdano pitati se gdje leži problem našeg kolektivnog ponašanja: u čovjeku ili u društvu? Ako je u društvu, što je tu problematično; a ako je u čovjeku, što je u njemu problematično? Imaju li čovjek i društvo (kultura) nešto zajedničko u agresivnom nastupu prema prirodi?

Verbeek, tragajući za odgovorom, pokušava pokazati antropološka ishodišta čovjekova ponašanja preko problema evolucije, a istodobno i preko problema ljudske »strategije« u društvenom ponašanju koja je rezultat našeg naučenog odrastanja. Time želi izbjeći disciplinarnu jednostranost i istodobno čitatelja usmjeriti na razmišljanje o relativnosti značenja homo sapiensa i njegove (osobito industrijske) kulture u odnosu na temeljne prirodne zakonitosti. Naime, u socijalnoekološkoj literaturi susrećemo čitavu lepezu ideja i

1 Beck, U. (1988). *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt: Suhrkamp.